

**НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ НАРОДЖЕННЯ
НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ****(Рецензія на монографію Ярослава Калакури «Українська історіографія:
на переломі від методологічного монізму до європейських орієнтирів».****Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.)**

Бурхливі історичні процеси кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ ст. пов'язані як із відновленням української незалежності, так і з імперіалістичною війною російської федерації, спрямованою на її знищення. Все це принципово змінює статус і завдання новітньої національної історіографії, яка опинилася в епіцентрі «війни історій». Перед нею постали нові виклики, пов'язані з переосмисленням місця й ролі історичного знання в мобілізації суспільства на захист країни, подоланні залишків комуністичної ідеології та російської колоніальної міфології, поглиблення взаємодії історичної науки та українознавства. Наукова реконструкція подій і явищ минулого дає ключ для глибшого розуміння сучасності, дозволяє виробити алгоритм моделювання і прогнозування майбутніх процесів, передбачення перспектив повоєнного розвитку України. В умовах воєнного стану історичній науці, як і українознавству загалом, належить пріоритетна роль у національному і глобальному інформаційному просторі, в реалізації не лише наукових і освітніх, але й соціокультурних та світоглядних функцій (національна свідомість, патріотизм, громадянський обов'язок, історична пам'ять, критичне мислення, формування в суспільстві об'єктивної картини минулого і сучасності тощо).

У цьому сенсі, ґрунтуючись на чинних міжнародних стандартах, новітня

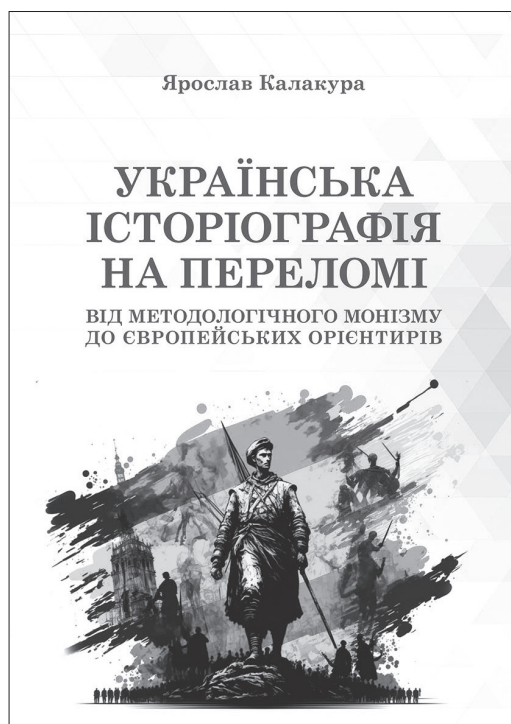
українська історіографія водночас є суспільним феноменом, який рухає інтереси, потреби, виклики, що стоять перед українцями на даному етапі, не втрачаючи зв'язок із сьогоденням і майбутнім. Без розвитку історіографічних досліджень, критичного осмислення своїх надбань історія як наука буде приречена на стагнацію. Вона втрачить орієнтири розвитку подальших наукових напрямків, позбавиться певних маркерів щодо актуальності та повноти досліджень. Саме історіографія виступає своєрідним барометром наукової новизни історичних праць, виконуючи комунікативні функції як у міжпредметному полі історичних дисциплін, так і щодо зарубіжних історіографій.

Першочерговим завданням для сучасних вітчизняних істориків є створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру з гуманістичним, антропологічним, синергетичним, аксіологічним або ціннісним підходами тощо. За роки відновлення української незалежності українські науковці створили великий масив історичних праць, розробили низку нових цікавих ідей, теорій, концепцій, які забезпечують тяглість і безперервність української історії, консолідацію української нації.

У контексті вирішення однієї з основних проблем історіографії – співвідношення історичної свідомості та

суспільної практики – важливою подією в науково-освітньому житті України став вихід друком рецензованої нами монографії відомого українського вченого, доктора історичних наук, заслуженого професора КНУ імені Тараса Шевченка, академіка Академії наук вищої школи України Я. Калакури «Українська історіографія: на переломі від методологічного монізму до європейських орієнтирів», яка побачила світ напередодні 85-річчя автора і є вагомим чинником в осмисленні вченим розвитку національної історичної думки. Завдяки широкому кругозору і професіоналізму вченого у сфері історіографії та джерелознавства підготовлене ним наукове видання характеризується високим рівнем фахової компетентності, належною науково-теоретичною і методичною обґрунтованістю, а також прикладною спрямованістю. Актуальність рецензованої праці не викликає сумнівів, оскільки вона присвячена перелому насамперед у суспільній свідомості, історичній політиці держави, історіософії та методології української історичної науки, зокрема зміні поглядів, думок та усвідомленню багатьма істориками цінностей своєї ідентичності, поверненню до себе, тобто визнанню своєї причетності до історії і культури великого народу та славетної української нації.

Дуже вдало, на наш погляд, автор дав назву праці, ключовим словом якої є **перелом**, тобто злам старого й народження нового, корінні зміни в історичній науці, які сталися за час після розпаду Радянського Союзу, краху комуністичного режиму й відновлення державної незалежності України. Автор трактує перелом в українській історичній науці як рішучий розрив з більшовицько-марксистською

ідеологією історичного пізнання, методологічну і світоглядну переорієнтацію істориків, очищення від російських великодержавних впливів.

Цілком виправданою є структура книги, яка логічно побудована та науково обґрунтована і складається з двох передмов, вступу, семи розділів, підпорядкованих поставленій меті і вирішенню дослідницьких завдань: висвітлити суть й основні напрями перелому української історіографії як інтелектуальної та етнокультурної складової європейської та світової історіографії у контексті її соборності та переходу від комуністичного монізму до методологічного плюралізму як головної передумови створення посправжньому наукової національної історії українського народу.

Історіографія виражає розвиток самосвідомості народів. Окремі періоди історіографії, завершуючи свій

розвиток, не зникають безслідно, вони накопичують досвід, висувають нові дослідницькі завдання, визначають перспективи подальшого розвитку історичної науки. Вже на початку розділу 1 «Теоретико-методологічний і світоглядний злам в українському історієписанні» Я. Калакура виділяє чотири умовних етапи в методологічній переорієнтації українських істориків і розвитку новітньої історіографії, зумовлені змінами історіографічної ситуації: перший – **перехідний** від радянської історіографії до пострадянської (перша половина 1990-х років); другий – **трансформаційно-інституційний** (друга половина 1990-х – перше п'ятиріччя ХХІ ст.), який характеризується переважно трансформацією старих історичних установ, створенням нових та інституціоналізацією української національної історіографії як спеціальної галузі знань і навчальної дисципліни; третій – **реформаційний** (друге п'ятиріччя ХХІ ст. – середина другого десятиріччя ХХІ ст.), коли в руслі цінностей Помаранчевої революції розпочалися суттєві зміни в організації науки, окреслились основні контури створення нового бачення національної історії України, наростав спротив анти-українським силам й агентам російського впливу; четвертий – **інтеграційний**, зумовлений орієнтирами Революції гідності та Євромайдану, європейським вибором України, активізацією деколонізації та декомунізації української історіографії, її входженням у європейський і світовий історіографічний простір (с. 20–21).

Для кожного окремого етапу вчений з'ясовує риси, притаманні цьому періоду. Подана періодизація не викликає заперечень.

Оскільки розвиток людства й історичної науки відбувається через зміну поколінь, а головна роль у продукуванні знань належить історикам, Я. Калакура розпочинає своє дослідження зі стисло-го аналізу зміни поколінь в українській історіографії упродовж ХХ та перших двох десятиріч ХХІ ст., зі збірного образу радянського історика, з перших кроків оновлення методологічних засад історії України. Дослідник простежує в цей час щонайменше зміну **шести поколінь** істориків, хронологічно виокремлюючи такі періоди: 1. Злам ХІХ–ХХ ст. – початок 1920-х років; 2. Середина 1920-х – перша половина 1940-х років; 3. Друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років; 4. Друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; 5. Середина 1980-х – початок 2000-х років; 6. Після 2014 року. В монографії з'ясовуються основи загальної теорії поколінь і на основі наявних історіографічних та конкретно-історичних джерел досліджено особливості кожного з цих етапів, теоретичних і методологічних засад історичної науки, проблематику історіографічних праць, внесок окремих істориків у розбудову української національної історіографії, формування нового бачення історії України (с. 22–50).

Вдалим, на нашу думку, є авторське визначення терміна «покоління істориків», яке трактується як об'єктивно сформована фахова, соціокультурна і вікова конкретно-історична частина загальної спільності людей, об'єднана близькістю професійних інтересів, покликання, завдань, свідомості і цінностей, соціально-психологічних рис, націлена на продукування й поширення історичних знань (с. 48). Розглядаючи зміну поколінь в історичній науці, відродження національних

традицій українського історієписання, подолання синдромів комунізації та малоросійства, Я. Калакура наголошує на актуальності органічної єдності і співпраці всіх поколінь істориків, наступності і спадкоємності в наукових пошуках.

Стосовно сучасної молоді, магістрів, аспірантів автор відзначає, що для них «характерні креативність, критичність і відкритість мислення, рішучість й амбіційність, дещо інше розуміння кар'єри й лідерства, готовність усе робити самому, займатися волонтерством, створювати стартап-проекти. Водночас є й такі, що мають завищені очікування, розраховують на легкий і швидкий результат, удаються до запозичень, забуваючи, що історичне дослідження потребує кропіткої і тривалої роботи, передусім із джерелами» (с. 46).

Окремої уваги заслуговують позиції Я. Калакури щодо подальшого дослідження проблем теорії і практики поколінь в історичній науці, їхньої зміни на засадах наступності та спадкоємності. Також вчений справедливо наголошує на причинах і наслідках кризових і конфліктних явищ у співтоваристві українських істориків у минулому і тепер. Це, зокрема, надмірна ідеологізація та політизація історичної науки, недостатня взаємодія істориків і представників влади, відсутність належного державного фінансування НДР, виїзд частини наукової молоді за кордон тощо (с. 49).

У майбутньому, на його думку, особливу увагу маємо приділити людинознавчій компетентності істориків, їхній орієнтації на моральне, розумове і фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого і поважного ставлення до кожної людини. Одне із пріоритетних завдань істориків – подолання

синдрому «малоросійства», деміфологізація і розвінчування парадигм «руського світу», «одного народу», «одвічного братства» і «спільної історії» українців і росіян (с. 50).

Переконливим також виглядає авторське обґрунтування необхідності концептуалізації української історіографії. Це зумовлено п'ятьма основними чинниками: інституалізацією як національної історіографії і спеціальної галузі історичних знань; інтеграційними процесами, дедалі більшою присутністю в європейському і світовому історіографічному просторі; недостатньою опрацьованістю методологічного інструментарію продукування, модернізації і застосування концептів української історіографії; дидактичним виміром історіографії, оскільки у сфері освіти задіяний найбільший людський потенціал істориків; недостатньо з'ясованими залишаються суть і межі самого поняття «концептуалізація», його подвійний зміст, аналіз наявних відмінностей між концептом і концепцією (с. 51–52).

Лексичний багаж української історіографії з часом удосконалювався, доповнювався, ускладнювався. В контексті методологічного перелому української історіографії Я. Калакура крізь призму понятійного апарату розглядає найважливіші теоретичні засади її концептуалізації, тобто принципи, методи і способи виведення, формулювання й інституалізації категоріального апарату історичної науки загалом, охоплюючи й суто історіографічний сегмент. Вдалим, на нашу думку, є тлумачення дослідником термінів «концепт», «концепція», «концептуалізація», які містять спільний корінь, але відображають різний зміст. Відокремлення цих термінів має

методологічне значення для виявлення суті концептуальної історії як історії понять. Розкриваючи ці концепти, автор дає слушну відповідь на питання: що таке концептуальна історія української історіографії? Ніщо інше, ніж методологічний механізм процесу формування, інституалізації та функціонування поняттєво-термінологічного апарату історіографії, генеза його оновлення шляхом взаємодії історії з іншими сферами гуманітарного знання, зокрема з соціологією, культурологією, літературознавством, психологією (с. 56–57).

Погоджуючись в основному з уже наявними визначеннями, Я. Калакура подає з певними уточненнями й доповненнями зміст ключових понять: «історична наука», «історіографія», «українська історіографія». У формулювання першого терміна він вносить дві новації, трактуючи його як багатогранну й динамічну систему наукових знань щодо історії людства й історієписання від найдавніших часів до сучасності, його досвід у взаємозв'язках із природою і суспільством (с. 59). Уявлення про предмет історіографії постійно розширюється, в це поняття включаються нові компоненти: вивчення суспільних умов, конкретного історичного середовища, що безпосередньо впливає на розвиток історичної науки; дослідження процесу розвитку дослідницької проблематики; з'ясування розвитку історичних концепцій і теорій; аналіз історичних та історіографічних джерел, залучених істориком, методів і методик їх дослідження; осмислення організаційних умов розвитку історичного знання. На думку ж Я. Калакури, «історіографія» – це не просто історія історичної науки, теорії і методології історії, але й спеціальна галузь світової

історичної науки, що вивчає закономірності її зародження, становлення та розвитку, аналізує найважливіші надбання і є своєрідним ядром історичної науки, її рефлексивною складовою та формою самоусвідомлення. Відповідно «українська історіографія» – спеціальна галузь історичної науки, що вивчає процес формування української історичної думки, тенденції розвитку історичних знань в Україні та діаспорі, трансформації їх у науку, діяльність наукових осередків і центрів історичної науки, аналізує внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань як історії України, так і зарубіжної та світової історії, їхньої теорії і методології (с. 60). Також вчений добре визначив дефініції «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічне джерело», «функції історіографії», «наукова проблема», «тема дослідження» тощо. Обґрунтованим є його висновок про те, що концептуальна історія має методологічний вимір, оскільки дає ключ до розуміння процесу появи наукових понять як носіїв певних знань, закладає основу для формування нових концептів як передумову досягнення нової якості досліджень, а логічне застосування концептів історіографії сприяє утвердженню наукової терміносистеми історичної науки й освіти, служить засобом системного підходу до їхньої інтерпретації, закладає підґрунтя історико-понятійної свідомості суспільства (с. 64–65).

На багатовіковому тернистому шляху становлення української історіографії формувалися традиції національної історичної науки, тому що історія є компонентом культури і ментальності нації та потужним чинником збереження її

ідентичності. Традиції української історіографії обумовлені її взаємопов'язаністю з особливостями ментальності українців, їхньої національної ідеї як ідеї визвольної, державницької, проникнутої духом свободи і волелюбності. Ці традиції, започатковані усною народною творчістю, літописцями доби Нестора і Сильвестра, С. Величка і Г. Граб'янки, авторами «Історії Русів», творами Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, розвинені в наукових працях М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича й ін. Рубіжне значення для утвердження національних стандартів української історіографії мали праці М. Грушевського, зокрема й опрацьована ним принципово нова схема наукової історії українського народу, її синтез на основі історіософії позитивізму в багатотомній «Історії України-Руси», а також творчість учнів його Львівської та Київської наукових шкіл.

У цьому сенсі видається актуальним і виправданим осмислення Я. Калакурою в розділі 3 «Відродження національних традицій українського історієписання» ролі спадщини фундаторів української історіографії М. Максимовича і В. Антоновича в закладання її підвалин та розвиток. Дослідник, зокрема, простежує життєвий і творчий шлях М. Максимовича, аналізує фактори і обставини, що вплинули на формування його світогляду, розглядає започаткування вченим пошуку і публікацію різних документів та методики використання їх у власних наукових дослідженнях.

М. Максимович створив цінні історіографічні праці оригінального характеру, в яких червоною ниткою проходить ідея достовірності та доказовості наукового

дослідження, а пріоритетним засобом її досягнення є залучення різноманітних джерел, особливо документальних. Учений аргументовано доводив етнічну й державно-правову наступність княжого та козацько-гетьманського періодів історії України. Я. Калакура справедливо наголошує на безпосередній причетності М. Максимовича до становлення документалізму української історіографії, збагачення джерельної бази історії України. На ниві, засіяній М. Максимовичем, щедро проросли традиції Київської історичної школи документалістів, очоленої В. Антоновичем. Опора на документальні джерела, доведення їхньої автентичності й достовірності, наукове осмислення джерельної інформації і реконструкція на її основі історичного процесу, оцінка подій і явищ минувшини – усе це невіддільне від методології історичного джерелознавства, пов'язаної з іменами М. Максимовича та його послідовників (с. 85–95).

Характеризуючи наукову і педагогічну діяльність В. Антоновича, учня й послідовника М. Максимовича, Я. Калакура виділяє щонайменше десять положень, що дають підстави розглядати його як ключового фундатора української історіографії та історичного джерелознавства й засновника школи історичної документалістики. В. Антонович дещо інакше трактував роль історичної науки і значення джерел, довів необхідність їхнього наукового опрацювання й об'єктивного використання. З його іменем пов'язана величезна робота з пошуку, виявлення, відбору, опрацювання джерел з історії України, використання їх у численних наукових і публіцистичних працях (близько 400 назв), а також становлення української архівістики.

Я. Калакура підкреслює велику заслугу В. Антоновича в оприлюдненні унікальних джерел з української історії. Врешті, розробці теоретичних і методичних засад джерелознавства, започаткуванні в Київському університеті навчального курсу, по суті, з українського джерелознавства. В. Антонович заснував не просто Київську історичну школу, а джерелознавчу школу істориків-документалістів. Вчений обґрунтував багато нових методів джерелознавчого дослідження і практично застосував їх у своїй творчості. Йдеться про аналіз і синтетичну критику джерел, їхню ідентифікацію, встановлення їхньої достовірності (с. 95–103).

У рецензованій монографії Я. Калакура також стисло аналізує громадську, наукову і науково-організаційну діяльність М. Грушевського та слушно підкреслює фундаторську місію вченого у запровадженні й інституалізації концепту «українська історіографія», у проведенні історіографічних студій, лідерську роль у створенні Львівської та Київської наукових шкіл, особистий внесок в опрацювання історичних, філософських, теоретичних, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання. Будучи істориком європейського рівня, М. Грушевський створив наукову схему-концепцію як історії України, так і національної історіографії, започаткував її сучасне розуміння й заклав науковий фундамент. Його діяльність і нині залишається вагомим моральною підтримкою українців у справах щодо виходу із кризи, євроінтеграції і повернення України, звільнення окупованих росіянами наших територій (с. 101–132).

На перші десятиліття ХХ ст. припадає потужна хвиля національно-визвольної

боротьби українського народу. Знаковою особливістю цього періоду в духовному житті українського народу стало посилення його уваги до власної історії, освіти, культури, рішуче намагання його інтелектуальних провідників осмислити обшири, зміст та значення національно-культурної ідентичності українців, визначити напрями та засоби її збереження й розвитку. Визначальними тенденціями в науці, освіті, вихованні стали системність, цілісність вивчення та осмислення сенсу буття українського народу на синтетичному рівні. Удосконалення методів і принципів було характерною рисою тогочасної науки. Та, на жаль, внаслідок поразки Української національної революції 1917–1921 років ці процеси були перервані, державність втрачена, а кращі представники української науки, культури, освіти Д. Антонович, В. Біднов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, І. Огієнко, О. Оглоблин, С. Рудницький, С. Томашівський, М. Шаповал та інші вимушені були емігрувати. Головними центрами перебування українців за кордоном стали Австрія (Відень), Чехословаччина (Прага, Подебради), Франція (Париж), Польща (Варшава, Краків), Німеччина (Берлін). Там вони створили ряд українських вищих навчальних закладів, наукових інституцій, товариств, що розгорнули велику культурно-освітню й наукову роботу серед українців та громадян країн поселення. Це передусім Український вільний університет (УВУ), Українська господарська академія (УГА), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Чехословаччині (УВП), українські наукові інститути в Німеччині та Польщі, соціологічні інститути у Відні й Празі, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі

та ін. Вони намагались удосконалити теорію і практику виховання особистості, концепцію української національної революції, національної держави й українського суспільства.

У зв'язку з повною залежністю української історіографії в радянській Україні від владної, зокрема й антинаціональної, політики, гальмуванням розвитку української науки в Галичині через утиски з боку польського уряду історичні дослідження за межами українських етнічних земель були пріоритетними з огляду на збереження національних традицій і відстоювання історичної правди. Першочерговим завданням істориків в еміграції було розвінчування радянської схеми історії України, спростування фальсифікацій історичних подій, явищ та осіб, поширення достовірної інформації про Україну в західному світі. Ось чому велика увага приділялася співпраці українських істориків з польськими, німецькими й іншими іноземними дослідниками, проведенню спільних конференцій, що сприяло європеїзації української історичної думки.

Видання праць українських істориків німецькою, англійською, французькою, польською, італійською та іншими мовами послугувало розширенню знань про Україну і залученню української історичної науки в європейську і світову, заклало основи для створення енциклопедичних досліджень, зокрема фундаментальної «Енциклопедії українознавства».

Враховуючи сказане вище, дуже важливим є параграф 2.3. «Внесок істориків діаспори у збереження і примноження національних традицій української історіографії», який Я. Калакура присвятив творчості українських істориків в

еміграції, які в обставинах свободи наукового пошуку й одночасно залежності від суспільного обов'язку намагались бути корисними поневоленій більшовиками Батьківщині, їхньому внеску у збереження та примноження національних традицій української історіографії. Зокрема, набувають концептуального значення його твердження про те, що історики діаспори є складовою і невід'ємною частиною всього творчого потенціалу української історіографії і зробили вагомий внесок у збереження та збагачення національних традицій української історіографії. Вони зосереджувалися на дослідженні особливо тих періодів і проблем української історії, які найбільше спотворювали, фальсифікували або замовчували в радянській історіографії, забезпечили підготовку нових генерацій істориків, нагромадили великий досвід організації історичних досліджень. Історики діаспори демонстрували зразки чесного й самовідданого служіння Україні, історичній науці, вірності принципам об'єктивності та правди (с. 133–146).

Не залишилися поза увагою дослідника й питання особливостей процесу творчого впровадження національних традицій в історіографічних дослідженнях у перші десятиліття відновлення української незалежності, коли формувалися основи методологічної переорієнтації істориків, створення наукової історії України, українського бачення зарубіжної історії. Я. Калакура побіжно знайомить нас з теоретико-методологічними працями І. Лисяка-Рудницького, Л. Зашкільняка, І. Бойченка, В. Ткаченка, О. Реєнта та ін., наводить їх проблематику і показує важливу роль наукових, науково-методичних конференцій у

розвитку методологічних засад історичної науки (с. 148–151).

У кінці ХХ ст. відбувалася реорганізація роботи історичних факультетів класичних і педагогічних університетів, яка сприяла поліпшенню методологічної підготовки істориків, здійснювалася модернізація її змісту. Я. Калакура характеризує роботу історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка, в якому працює вже понад 40 років, та стверджує про внесені зміни в навчальні плани усіх чотирьох спеціальностей (історія, археологія, архівознавство, етнологія), відповідно в навчальні програми із фундаментальних, професійно-орієнтованих і спеціальних дисциплін, оновлення тематики курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, домінантне місце в якій відводили замовчуваним або сфальсифікованим у радянській історіографії проблемам, недостатньо дослідженим подіям, особам. Окрему увагу автор приділяє діяльності та науковим здобуткам наукових інститутів НАН України: Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Він також аналізує творчий доробок українських істориків за роки незалежності, зокрема О. Апанович, В. Барана, І. Біласа, С. Білоконя, В. Бодрухину, В. Верстюка, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, С. Кульчицького, Ю. Мицика, В. Сергійчука, В. Смолія, В. Солдатенка, В. Степанкова, Т. Чухліба, Ю. Шаповала, Н. Яковенко, які в своїх працях торкаються важливих проблем методології української історії, по-новому осмислюють козацько-гетьманську добу, період національно-визвольних змагань

1917–1921 років, голод 20–30-х років ХХ ст., діяльність ОУН-УПА тощо і тим самим на засадах оновленої методології опрацьовують нову концепцію історії України (с. 152–169).

Однією з примітних особливостей новітньої української історіографії, оновлення її теоретичного підґрунтя та методологічного інструментарію стало ширше засвоєння цивілізаційного трактування історичного процесу і адекватного пізнання України та світу. Цьому сприяли принципово нова історіографічна ситуація, яка склалася після 1991 року, розгортання трансформаційних процесів, деякої демократизації суспільства та дедалі ширшої інтеграції української історіографії до світового історіографічного простору.

Українські історики поступово відходять від радянської історіографічної традиції, провідне місце в якій займала методологія теорії формацій, що зумовило необхідність пошуку таких альтернативних до неї методологічних підходів, які мали б такий же відповідний глобальний масштаб охоплення історичного процесу. Виходячи з цих критеріїв, значного поширення серед вітчизняних істориків набув цивілізаційний підхід. Його суть полягає в тому, що замість «суспільно-економічної формації» як ступеня суспільно-історичного, соціально-економічного і культурно-духовного розвитку з домінантою економічного чинника застосовується поняття «цивілізація» як тип стійких культурних кодів. Він передбачає науковий аналіз циклічності, багатолінійності, за яким вітчизняна історія розглядається не відособлено, а у контексті регіональних та світових цивілізацій. Це дає можливість досягнути самоцінність кожного

суспільства, кожного народу, кожної нації, окреслити їх місце у світовій історії та культурі.

Саме тому дуже важливим, на нашу думку, є висвітлення Я. Калакурою процесу методологічної переорієнтації пострадянських істориків, переходу від формаційного до цивілізаційного розуміння історичного розвитку, який розтягнувся у часі більш ніж на чверть століття і не завершився досі. Цей процес можна визначити як сучасну рецепцію формаційної теорії через її зіставлення з іншими новітніми методологічними підходами. Вчений зупиняється на двох основних напрямках з'ясування негативних наслідків формаційної зашореності радянських істориків, спираючись на пізнавальний потенціал методу інтроспекції: 1) моделюванні образу радянського історика в розрізі наукових шкіл, світоглядних орієнтирів та комунікаційних зв'язків на основі власних спостережень, джерел особового походження і текстів наукових досліджень; 2) осмисленні шляхів подальших досліджень й урахування уроків минулого в підготовці фахових істориків (с. 176–181).

Також автор доречно виокремлює теоретичні, методологічні і конкретно-історичні проблеми, що потребують подальшого дослідження. Це критерії цивілізаційного прогресу, альтернативність у цивілізаційному процесі, роль етнічного чинника в регіональній цивілізації, співвідношення міського і сільського в цивілізації, цивілізаційний контекст концепції мультикультуралізму, ментальні основи української цивілізації, формування цивілізаційної цілісності України тощо (с. 208).

В сучасній українській історичній науці назріла нагальна потреба як

систематизації тих історичних досліджень, у яких тією чи іншою мірою використовуються елементи теорії цивілізацій, так і їх верифікації на предмет адекватності застосування поняття цивілізації відповідно до їхньої наукової тематики. Такий аналіз дасть змогу запобігти хаотичному застосуванню цивілізаційного підходу, визначити загальні риси пріоритетних напрямків його розвитку в сучасній українській історіографії, а також їх методологічні можливості щодо вивчення всесвітньої історії та історії України.

Українську цивілізацію Я. Калакура трактує як об'єктивно наявну й історично сформовану на власному ґрунті єдність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж двох тисячоліть. У ній органічно переплелися самотність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір. Цивілізаційну ідентичність українства автор цілком слушно визначає як історично сформовану й усталену цілісність, вищу форму етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, які характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації (с. 218). Цивілізаційна ідентичність має багато спільного з європейською ідентичністю, що сприяє глибшому усвідомленню значення

європейського вибору України, загальнолюдських цінностей, свого історичного покликання і місії в сучасному світі. Оскільки українська цивілізація й ідентичність сформовані багатьма поколіннями українського народу, а носієм їхніх цінностей є українська людина, науковці шукають відповідь на питання, хто вона, ця людина, і який її образ?

Дослідник також доречно зауважує, що вироблення адекватних практик та дій щодо формування цивілізаційної ідентичності належить до ключових функцій держави і пріоритетних завдань громадянського суспільства. З одного боку, держава і громадянське суспільство постають своєрідним репрезентантом загальноукраїнської спільноти, сприяючи утвердженню і захисту її цивілізаційних цінностей, а з другого – держава та громадянське суспільство – це потужний фактор формування цивілізаційної ідентичності, її модератор, який, використовуючи різноманітні політичні і правові механізми, громадянські ініціативи, спрямовує ідентифікаційний процес в інтересах усього українського суспільства та його інтеграції в європейський цивілізаційний простір (с. 225).

Крім цивілізаційного, в останні десятиліття історики більше роблять акцент у своїх дослідженнях на антропологічний, лінгвістичний, дисциплінарний, аксіологічний, культурологічний та інші аспекти історичного процесу, змінюючи орієнтири наукового пізнання й оновлення його методів в умовах поживлення розвитку сучасної гуманітаристики.

Зокрема, з урахуванням новітніх праць з історіософії та методології гуманітаристики Я. Калакура в розділі 4 «Особливості соціокультурного повороту в українській історіографії»

з'ясовує об'єктивну необхідність, мотиви, сутність, особливості та наслідки соціокультурного повороту в українській історіографії, в основі якого лежить дослідження пріоритетної ролі людини, культури і духовності в суспільному розвитку, зміна оптики наукового пізнання та оновлення його методів на основі цивілізаційної теорії Й. Гердера, О. Данилевського, О. Мірабо, А. Тойнбі, С. Хантингтона, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін., синергетики та міждисциплінарності, розкриває його теоретико-методологічний і світоглядний характер. Соціокультурне трактування історичного процесу розглядається автором як альтернатива марксистському монізму та партійно-класовому підходу до культури.

Зосереджуючись передусім на з'ясуванні історіософської суті соціокультурного повороту, його особливостей і взаємодії із цивілізаційною парадигмою й антропоцентризмом в українській історіографії, він аналізує цілий ряд новітніх праць українських істориків, філософів, етнологів з погляду відображення в них алгоритму відносин людини, культури й суспільства як системи цінностей і морально-етичних норм. Узагальнюючи, Я. Калакура підкреслює, що методологічна переорієнтація істориків і їхній перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми та соціокультурного повороту дають змогу інтегрувати щонайменше чотири виміри взаємин людського буття: людини і суспільства, людини й культури, людини і соціальності, людини й духовності. Внаслідок розширення джерельної бази та застосування нових дослідницьких методів вдалося збагатити тематику історичних студій, підвищити їхній науковий рівень, сформуванати

багато в чому нове бачення ключових проблем вітчизняної і зарубіжної історії культури, заповнити суттєві прогалини, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених в імперські та радянські часи питань і переконливо довести цивілізаційну і соціокультурну самобутність України (с. 237).

У параграфі 4.2. «Новітня історіографія цивілізаційного виміру української культури та духовності», аналізуючи наявні численні наукові студії, присвячені духовному сегменту культури українського народу, культурі й духовним засадам повсякдення, навчальні посібники, вчений виокремлює п'ять тематичних напрямів, за якими відбувається вивчення проблеми духовності, і з'ясовує найхарактерніші тенденції її дослідження, зокрема: загальне розуміння й осмислення української духовності, її поєднання з культурою; новітня історіографія, насамперед завдяки напрацюванням представників історичної та соціальної психології, окреслила структуру й форми вияву духовності; на думку більшості дослідників, українська духовність, як і духовність загалом, – явище історичне, що пов'язане з різними епохами і формами суспільної свідомості й організації знання, із зародженням і розвитком вірувань; у багатьох працях наголошено на значенні національних традицій як «естафетної палички» української духовності, засобу передачі їх від покоління до покоління; чільне місце в новітній історіографії посідає проблема формування духовності, суспільної й особистої моралі та свідомості в сучасних умовах (с. 249–257).

Характеризуючи історіографічний доробок з проблем української духовності, Я. Калакура поряд з успіхами

звертає увагу на деякі прогалини в її дослідженні, зупиняється на питаннях, які потребують подальшого аналізу й висвітлення (с. 259–260).

Особливо цінним у монографії є параграф 4.3. «Українська ментальність як предметне поле історичних міждисциплінарних студій», в якому автор досліджує ментальність у контексті засвоєння цивілізаційної методології та соціокультурного підходу, оскільки вона є однією з основних характеристик конкретної культури й цивілізації, створює собою її феноменологію. Українські філософи, історики, культурологи О. Кульчицький, Ю. Липа, І. Мірчук, Д. Чижевський, В. Шлемкевич, В. Щербаківський, Б. Цимбалістий, В. Янів та інші висвітлювали різні аспекти української ментальності, зокрема прив'язаність до землі, хліборобську психологію, пріоритет родинного життя, духовного щодо матеріального, релігійність, взаємовплив менталітету і соціально-політичного життя суспільства, вплив національного менталітету на інші духовні явища. Поведінка і діяльність людей та соціальних груп визначається не стільки економічними і політичними чинниками, скільки соціокультурними, духовними та психологічними факторами.

Я. Калакура стисло розглядає особливості теоретико-методологічного, історико-філософського, етнокультурологічного, психологічно-етичного напрямів досліджень ментальності. У межах кожного з них простежуються як істотні досягнення, так і прогалини, слабкі місця і питання, що потребують подальших досліджень.

Взагалі ґрунтовні праці з української ментальності побачили світ лише в незалежній Україні, хоча вивчення

національної української ментальності не переривалося завдяки діаспорним вченим. Шляхом міждисциплінарних наукових дискурсів стало можливим створення ментального портрета українця як гуманітарно орієнтованої особистості, як людини, що еволюціонувала від інтровертивної вдачі, заглибленої у внутрішній світ, до особистості, що інтегрується в європейську цивілізацію і мислить категоріями глобалізованого світу.

Поряд із цивілізаційним, соціокультурним принципами Я. Калакура в розділі 5 «Людиноцентризм як методологічний принцип української історіографії» детально зупиняється на людинознавстві в історичних рецепціях Тараса Шевченка та антропологічному підході, який нині є одним із ключових і досить актуальним в українській історіографії.

В антропологічно орієнтованих історичних дослідженнях використовуються теоретичні засади, концептуальні підходи, дослідницькі методи не тільки самої історичної науки, а й суміжних соціальних і гуманітарних наук (семіотика, розшифровка, трактування символів і знаків), дискурсивний аналіз (інтерпретація текстів джерел), методи власне антропології, психології, соціології, лінгвістики, оскільки відбувається пересікання дослідницьких інтересів через близькість об'єкта вивчення (людина і суспільство в різних вимірах). Взагалі історична антропологія орієнтована на аналіз та реконструкцію аспектів психологічного, соціального, культурного, духовного, морально-етичного буття людини, соціальних груп та суспільств і притаманних їм сприйняттях світу в різних його проявах.

Цілком погоджуємося з твердженням Я. Калакури, що принцип історичного

антропологізму є одним із ключових в історичних дослідженнях, поряд з історизмом, об'єктивністю, усебічністю та системністю важливе місце посідає принцип історичного антропологізму, що орієнтує на домінування в наукових працях людинознавчого підходу, передбачає їх «залюднення», персоніфікацію дослідницького процесу. Минулий і сучасний досвід українських істориків підтверджує, що тільки повернення обличчям до людини в часо-просторовому вимірі спроможне посилити світоглядно-виховну функцію досліджень, поглибити гуманістичну суть української історіографії. Осмислюючи людський вимір української історіографії як багатогранної системи продукування знань із власними теоретико-методологічними засадами та аналізуючи внесок конкретних істориків у нарощування знань у різних сегментах науки, вчений у підсумку виокремлює три напрями антропологічного повороту в українській історіографії: 1) заглиблення в осмислення власної традиції людинознавства, закладеної гуманістичною творчістю наших попередників; 2) створення алгоритму новітніх праць на концепті людиноцентризму, в основі якого найбільшою цінністю є Людина, а її життєдіяльність – найціннішим скарбом будь-якого суспільства; 3) зміна особистості самого історика, формування контурів його образу, утвердження нової моделі творчості та поведінки (с. 338).

Цікаво і змістовно дослідник висвітлює своє бачення історичного виміру національної та історичної пам'яті українського народу, питання деміфологізації та деколонізації української історії, непростий шлях національної історіографії до соборності та її інтеграції у світовий історіографічний простір.

У післямові, підводячи підсумок свого монографічного дослідження, Я. Калакура з впевненістю констатує, що в українській історіографії за минулі 30 років перелом, безумовно, відбувся, хоча цей процес ще не завершився. Адже він торкається таких складних сфер, як суспільна свідомість, світогляд, філософія мислення, методологія пізнання, традиції, що формуються і змінюються поступово. Нині українська історіографія остаточно інституалізувалася, повернула собі статус науки, відсепарованої від інших національних історіографій, передусім від російської, залишається глибоко укоріненою в національні традиції та європейські цінності. Започатковані на межі ХХ–ХХІ ст. глибинні зміни в українській історичній науці тривають.

На завершення зауважимо, що кожний вчений, досліджуючи певну наукову проблему, намагається донести до широкого загалу громадськості результати своїх досліджень, тим паче коли це підсумок кількох десятиліть напруженої дослідницької праці. Нове наукове видання Я. Калакури про перелом в методології української історіографії на тлі відродження її національних традицій після відновлення української незалежності є ґрунтовним і оригінальним, має вагомe значення для розвитку української історіографії, стане орієнтиром для молодих

істориків у великій скарбниці історичних знань, розраховане не лише на фахівців, але й на широке коло осіб, які цікавляться українською історичною наукою, її теорією та історією. Пропозиції щодо подальшого розвитку української історіографії, підвищення її світоглядної ролі в реформуванні українського суспільства, його захисті, утвердженні цінностей цивілізаційної ідентичності українства мають практичне значення для формування національної свідомості та культури українців, їх інтеграції в цивілізаційний європейський культурний та інформаційний простір.

Хоча монографія вийшла обмеженим тиражем (100 примірників), проте її актуальність і попит не викликає сумнівів, тому пропонуємо зробити її друге перевидання більшим тиражем.

Оксана ВИСОВЕНЬ

orcid.org/0000-0002-0061-2301

доктор історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу військово-патріотичного
виховання НДІУ

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

orcid.org/0000-0001-5552-9073

кандидат історичних наук,
завідувачка відділу історико-правових
і теоретико-методологічних проблем
українознавства НДІУ